

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100:477) «1914/1918»

Реєнт О.П.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто Першу світову війну з погляду глобального катаклізму, який, по суті, визначив подальший розвиток людської цивілізації не лише в ХХ, а й на початку ХХІ ст. Зазначено, що трагізм війни особливо проявився в тотальному характері, якого вона набула, та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у ході найбільших міжнародних воєнних конфліктів в історії людства. Показано вплив світового протистояння 1914–1918 рр. на українські етнічні землі. Розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, будучи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, вони на чотири роки перетворилися на театр запеклих бойових дій, а їх населення – опинилося по різні боки від лінії фронту. Значну увагу сконцентровано на висвітленні найголовніших «українських аспектів» війни у політичній, ідеологічній, військовій, економічній та соціальній площинах. Вказано як на негативні, так і позитивні наслідки Першої світової війни для формування модерної нації та становлення державності.

Ключові слова: Перша світова війна, Велика війна, глобальний конфлікт, гуманітарна катастрофа, політика, Україна.

Осмыслити й описати війну – справжнє випробування для інтелекту та морально-духовних засад людини й історика. Тим більше, коли намагаєшся дотримуватися древнього філософського правила – оповідати про будь-які соціальні явища «без гніву, пристрасті та осудження», що особливо важко робити, звертаючись до найкривавіших війн в історії людства, які припали на першу половину ХХ ст. і справедливо були названі, на протигагу усім іншим, «світовими».

Центрально-Східна Європа від найдавніших часів знаходилася на перехресті цивілізаційних впливів між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Але водночас вона була місцем зіткнення й суперництва різних народів і держав. Специфіка розташування регіону, його геополітичне й стратегічне становище, природні багатства та родючі землі впродовж багатьох століть обумовлюють постійний підвищений інтерес до нього з боку провідних держав світу. В цьому контексті одну з ключових позицій посідають українські землі, де, власне, і знаходиться географічний центр Європи, та які мають значний економічний і людський потенціал. Все це, своєю чергою, визначило той факт, що Україна впродовж ХХ ст. неодноразово опинялася в епіцентрі глобальних конфліктів. Її перетворювали на важливий плацдарм воєнного протистояння, а народ прирікали на тяжкі випробування. Першою з таких катастроф, що стала

справжньою гранню між епохами, і, по суті, визначила подальший розвиток людської цивілізації була Велика війна 1914-1918 рр.

Вона стала логічним завершенням суперечливих процесів «довгого», в історичному вимірі, XIX ст. Адже час, що передував цій гуманітарній катастрофі, в країнах втягнутих до неї був періодом небаченого раніше економічного розвитку, стрімкого технічного й наукового прогресу, освоєння нових територій, налагодження системи зв'язку та транспортного сполучення, інтенсивної торгівлі й обміну капіталами, поширення демократичних інститутів, залучення все більшої частини суспільства до політичного життя, початку формування громадянського суспільства, зростання добробуту населення, значного покращення умов праці та скорочення її тривалості, розвитку різноманітних форм дозвілля, тощо. Саме тоді з'явилися й почали відносно швидко поширюватися речі, такі звичні нам сьогодні – автомобілі, літаки, електротовари, вироби хімічної промисловості, нафтопродукти, телеграф, телефон, радіо. Життя стало значно комфортнішим, і не лише для представників родової аристократії й буржуазної еліти, а й для широких верств суспільства. Пізніше сучасники назвуть період, який передував Великій війні, «прекрасною епохою». Й жодна країна, а тим більш її суспільство, здавалося, не були готові до тяжких випробувань затяжними й виснажливими воєнними діями.

У розпал літа 1914 р., вочевидь, майже ніхто у світі не усвідомлював повною мірою (і виняток з цього не становили навіть безпосередні учасники так званої «липневої кризи»), маховик якої руйнівної сили запущено в рух одним лише пострілом у Сараєво, що обірвав життя спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда й підвів ризику під усталеним життєвим ладом.

Глобальність світового конфлікту початку XX ст. проявилася передусім у тому, що це була війна масових, багатомільйонних армій. Держави, які починали збройну боротьбу з невеликим професійним військом, змушені були перейти до загальної мобілізації. З масовим типом армій пов'язана й небувала до цього протяжність суцільних фронтів, що впиралися флангами в море чи кордони нейтральних держав. Під час війни радикально змінилося співвідношення родів військ: збільшилася чисельність артилерії (далекобійність деяких гармат сягала 120 км), з'явилися танкові й хімічні частини (хімічна зброя задушливої та шкірнонаривної дії), авіація, зростала кількість тилового автотранспорту, інженерних частин. Холодна зброя (штик, шабля, піка) втратили свою важливість, натомість стрілецька вогнепальна зброя набула нового військового й суспільно-політичного значення. Зосередження останньої в руках простого народу стало одним із факторів успішного розгортання повоєнних соціальних революцій, політичних переворотів, масового поширення бандитизму, отаманщини тощо. У роки війни стратегічного значення набули залізниця й автотранспорт, без використання яких унеможлиблювалися

забезпечення діючих армій, швидка передислокація солдатів і техніки з одного фронту на інший.

Значні технологічні й стратегічні зміни відбулися у способах ведення воєнних дій на морі: почали активно використовувати загороджувальні міни, підводні човни, поряд із лінкорами добре зарекомендували себе крейсери, міноносці. Одна важлива битва на морі відтепер не могла вирішити перебіг війни. Слід зазначити, що світова війна довершила технологічну революцію палива на морі – вугілля на військовому флоті було повністю витіснене нафтою, вдосконалено двигуни внутрішнього згорання (дизелі). Нафта поступово стала «чорним золотом», а її родовища – важливим політико-стратегічним ресурсом окремих держав.

Наукові й технологічні винаходи кінця XIX – початку XX ст. були використані не тільки на користь людства, але й спрямовані переважно на нові способи знищення живої сили супротивника. Можливості технічних засобів винищення, тривалість війни і чисельність армій, застосування практик геноциду призвели до величезних втрат, знекровлення народів.

Крах засадничих цінностей XIX ст., глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та сфер впливу, падіння імперій і поява на їхніх руїнах новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла Велика війна.

Трагізм Першої світової війни особливо проявився в тотальному характері, якого вона набула та стрімкому падінні вартості людського життя. За своїми універсальними масштабами й демографічними втратами вона значно перевершила все, що відбувалося до неї у період найбільших міжнародних воєнних конфліктів. Лише за перший її тиждень близько 900 млн. мешканців планети (а до кінця війни загалом 38 держав із населенням у півтора мільярди осіб, що дорівнювало трьом чвертям тогочасного населення всього світу) опинилися в стані протиборства між собою. За 4 роки, 3 місяці та 10 днів, які тривала війна, до військ було мобілізовано 73,5 млн. осіб, з яких 10 млн. – загинуло (для порівняння – стільки людей загинуло в усіх європейських війнах упродовж цілого тисячоліття до 1914 р.) та близько 20 млн. – поранено, з яких 3,5 млн. назавжди стали інвалідами [1, с. 708].

Раніше небачені масштаби Великої війни та наслідків, які вона спричинила для світу й особливо для народів Європи, сприяли закарбуванню й збереженню історичної пам'яті про неї. Країни, які 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті підписали перший мирний договір, в ст. 17 додаткової угоди до нього зобов'язалися шанувати й утримувати в належному стані на своїй території цвинтарі вояків і цивільних громадян іншої сторони, котрі загинули чи померли

в 1914-1918 рр. Аналогічні положення були закріплені й в статті 171 Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 р.

На Заході саме так і відбулось: Перша світова війна стала невід'ємною складовою коду історичної пам'яті для декількох поколінь людей. І навіть ще масштабніші, кривавіші й страшніші події, що їх принесла людству Друга світова війна – не витіснили на узбіччя історичної пам'яті спогади про Першу, чому сприяло й глибоке розуміння причинно-наслідкового зв'язку між ними. Як наслідок, ми можемо розглядати західну історіографію Великої війни як явища безперервного, хай і неоднакового за інтенсивністю, розвитку довжиною у століття.

Зовсім інша доля спіткала пам'ять про Першу світову війну на успадкованій Радянським Союзом більшій частині теренів колишньої Російської імперії, де вона стала «забутою». І справа тут не тільки і не стільки у певній цілком природній історичній сублімації та витісненні пам'яті про неї значно більш драматичним досвідом хронологічно наступних за нею Громадянської та Другої світової (як «Великої Вітчизняної») воєн, а у повному ідеологічному розриві більшовицького режиму на опанованих ним теренах майже зі всім, що мало місце до «Великого Жовтня». З огляду на таку викривлену систему історичних координат, Велика війна (не інакше як під назвою «імперіалістична») мала право на історичну пам'ять лише як схематичне й позбавлене людського виміру явище, що стало придатним ґрунтом для перемоги більшовицької революції і спроб її трансформації у революцію «Світову» [1, с. 708-709]. Тож не дивно, що про яку-небудь цілісну, неупереджену й не закостенілу радянську історіографічну картину Першої світової війни говорити не доводиться. Відповідно, системне та комплексне дослідження «українських аспектів» цієї війни стало можливим лише зі здобуттям Україною державної незалежності.

Керуючись новими методологічними підходами, сучасні українські історики досягли суттєвих результатів в осмисленні подій та наслідків Великої війни. У фокусі дослідницького пошуку опинилася ціла низка питань, які можна умовно звести до кількох дослідницьких напрямів: економічного, соціального, політичного, воєнного полону, зовнішньополітичного, історії легіону УСС та перебігу бойових операцій, біженства і громадських організацій, російської окупації Галичини й Буковини, регіоналістики, «культури війни».

Увагу науковців привернули такі питання, як з'ясування місця України у стратегічних планах учасників війни, дипломатичні та розвідувально-агентурні заходи напередодні та під час збройного протистояння, актуалізація «українського питання», перебіг та наслідки бойових дій, функціонування окупаційних режимів, соціально-економічне становище на українських теренах.

Справжнім вибухом можна назвати сплеск у вивченні різних соціальних аспектів Першої світової війни, зокрема змін у структурі суспільства, біженства, добродійності та участі в ній державних і громадських організацій,

етноконфесійної ситуації тощо. Така ситуація викликана кардинальною зміною умов історичного процесу на початку 1990-х рр. Дослідники, ознайомившись з основними векторами студіювань даної проблематики європейськими істориками, активно сприйняли парадигму соціальної історії та мікроісторії, яка основний наголос робить, власне, на вивченні проблем людини у Великій війні, звертаючи значно меншу увагу на макропроцеси, бойові дії, міжнародні відносини.

Важливе значення мають також регіональні дослідження, насамперед, присвячені фронтовим регіонам Галичини та Буковини та прифронтовим – Волині та Поділля [2; 3].

Значний поступ у вивченні подій та наслідків Першої світової війни здійснили співробітники Інституту історії України НАН України. До 90- і 100-річчя від її початку було проведено, відповідно, Всеукраїнський круглий стіл «Велика війна і Україна» (2004 р.) та Всеукраїнську наукову конференцію з міжнародною участю «Перша світова війна й Україна» (2014 р.), опубліковано серію статей, а також підготовлено спеціальні випуски наукового збірника «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.» [4; 5] та «Українського історичного журналу» [6]. Результатом подальшої праці над військовою проблематикою 1914-1918 рр. стало видання монографій, довідників, навчальних посібників, відповідних розділів у колективних працях, зокрема: «Україна: хроніка XX століття. Роки 1911-1916» [7], «Перша світова війна і Україна» [8], «Україна у Першій світовій війні (1914-1917) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. – Т. 2» [9].

У 2013 р. Інститут історії України НАН України завершив роботу над фундаментальним науковим виданням «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» [1], в якому здійснено спробу комплексного аналізу різних вимірів суспільного життя України в період Першої світової війни. Його логічним продовженням став документальний збірник «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень» [10], опублікований у 2015 р.

Серед вітчизняних монографічних публікацій останніх років варто виділити спільну працю В. Солдатенка та В. Головченка, в якій автори підсумували проблему «українського питання» в роки Першої світової війни [11]. Формування позицій політичних партій у воєнні роки проаналізовано у студіях В. Зорик та А. Зорик [12]. У монографії київського дослідника О. Кураєва розглянуто український фактор у політиці Берліна й Відня під час Першої світової війни [13], а Л. Жванко на основі значного масиву досліджень попередників, а також широкого кола джерельних матеріалів підбила певний підсумок вивченню проблем біженства в роки війни [14; 15].

Таким чином, вітчизняні історіографічні здобутки на цьому шляху останніх двох із половиною десятиліть [16] сприяють доповненню коду історичної пам'яті українського народу важливою складовою про події Великої війни, які не могли не залишити глибокий слід у його історії.

Аналізуючи перебіг подій Першої світової війни та її наслідки, детальніше зупинимося на основних аспектах, що стосувались безпосередньо України. Її етнічні землі, розділені між Російською імперією та Австро-Угорщиною, перебуваючи об'єктом геополітичних зазіхань ворогуючих сторін, на чотири роки перетворилися на театр бойових дій, а їх населення опинилося по різні боки від лінії фронту цієї братовбивчої для українців світової бійні. На Галичині, Буковині та Волині відбулися одні з найбільших і найкривавіших за історію Великої війни наступальних операцій: Галицька битва (5 (18) серпня – 8 (21) вересня 1914 р.) і Брусиловський прорив (22 травня (4 червня) – 7 (20) вересня 1916 р.), успішні для російської сторони; та стратегічний розвиток Горлицько-Тарнувського прориву (19 квітня (2 травня) – 9 (22) червня 1915 р.), успішного для армій країн Четверного союзу.

Під час Галицької битви штаб Південно-Західного фронту російської армії планував розгромити австро-угорські війська, щоб не дати їм можливості відступити на південь, за Дністер, і на захід, до Кракова. У планах противника було завдання головного удару на північному напрямку й вихід у тил росіян для їх подальшого розгрому. Масштаби цієї стратегічної операції вражаючі – на фронті протяжністю близько 400 км. чотирьом російським арміям (близько 700 тис. осіб) протистояли три австро-угорські (близько 830 тис. осіб). У результаті битви війська Російської імперії зайняли Галичину й Буковину, де було створено Тимчасове генерал-губернаторство Галичини на чолі з Г. Бобринським. Однак втрати живої сили були значними з обох сторін: Австро-Угорщини – 336 тис. вбитими та 120 тис. полоненими, Росії – 227 тис. вбитими і полоненими [17, с. 27].

Успішні наступальні бойові дії російської армії 1915 р. перервав контрнаступ німецько-австрійських військ у районі Горлиця-Тарнув. Значно переважаючи противника в напрямку головного удару, на 35-кілометровій ділянці війська А. фон Макензена завдали поразки частинам російської 3-ї армії та здійснили глибокий прорив. У полон потрапили близько 140 тис. російських солдатів і офіцерів [18, с. 166]. Просуваючись далі на схід, німецько-австрійські війська поступово зайняли Галичину, а 9 (22) червня увійшли до Львова. Російські війська, що зупинилися на рубежі Холм-Володимир-Волинський-Броди-Бучач, під час відступу зазнали найбільших за всю війну втрат – у середньому за місяць 235 тис. убитими й пораненими (впродовж усієї війни цей показник становив 140 тис.) [19, с. 149].

Не поступався за своїм розмахом двом названим вище військовим операціям і Брусиловський прорив російських армій Південно-Західного фронту. Війська під командуванням генерала О. Брусилова досить легко прорвали на широкому фронті оборону австро-угорців у напрямку Луцька, Чернівців і Ковеля. Центральні держави змушені були перекинути на Східний фронт із Франції та Італії 34 дивізії. В результаті безупинного наступу росіянам вдалося зайняти

частину Південної Галичини, Буковину та знову підійти до карпатських перевалів. За різними даними у цій операції втрати австро-угорської армії становили від 700 тис. до 1,5 млн осіб, російської – 500-800 тис. осіб. Про запеклість збройного протистояння сторін за кожен квадратний кілометр території свідчать шість битв за Ковель.

Незважаючи на те, що Брусиловський прорив істотно вплинув на перебіг війни (німецьке командування припинило наступ на Верден (Франція), а Італія була врятована від повного розгрому), російське командування не змогло використати цей наступ на користь Російської імперії, що викликало значне невдоволення всього народу.

Власне для українських земель усі ці грандіозні битви принесли великі біди: значні руйнування, мародерства, загибель десятків тисяч солдатів і офіцерів українців за походженням, знущання над цивільними громадянами тощо. До того ж, саме під час відступу в перебігу Горлицько-Тарнувської операції російське командування широко застосувало тактику «спаленої землі», знищуючи найбільш важливі об'єкти, транспортні шляхи, запаси продовольства.

Улітку-восени 1915 р. із прифронтових Волинської, Подільської та Київської губерній, що перебували під загрозою нападу ворога, було евакуйована частина промислового потенціалу, а також цінностей контор Державного банку і навіть освітніх закладів включно з Університетом св. Володимира. Це стало своєрідною «апробацією» вивезення важливих ресурсів у глибокий тил, що вже в значно більших масштабах здійснено радянською владою під час Другої світової війни.

Протиборчі країни активно використовували у своїй геополітичній стратегії «українське питання» під гаслами визволення. Австро-Угорщина та Німеччина – українців від «російської тиранії», а Російська імперія – відповідно, «русских подьяремной Руси из 600-летней неволи». Більше того, захоплення та подальше інкорпорування заселених українцями теренів Австро-Угорщини до складу Російської імперії, розглядалося владою та політикумом останньої як радикальний спосіб розв'язання «пекучої» внутрішньої проблеми імперії – подолання в ній українського руху. Зважаючи на таку зацікавленість українськими землями, відомий шведський політолог, фундатор геополітики Рудольф Челлен, аналізуючи в 1915 р. у праці «Політичні проблеми світової війни» причини, що призвели до її спалаху, зауважував: «Ми маємо... всі підстави зараховувати «українське питання» до одного з головних мотивів світової війни» [20, с. 125].

На зайнятих воюючими сторонами «по праву війни» українських землях були влаштовані окупаційні режими (російський в Галичині та на Буковині й австро-німецький на Західній Волині), надто далекі у реальній політиці від публічно проголошуваних ними поміркованих гасел. Але навіть для такого палкого «визволителя» та «об'єднувача» «исконно русских земель», як

Російська імперія, українські землі в кінцевому рахунку були розмінною монетою у великій геополітичній грі, про що свідчить дана нею згода на включення Буковини до складу Румунії за вступ останньої до війни на боці країн Антанти.

Водночас треба відзначити, що під час Великої війни вперше у новітній історії майже всі землі сучасної України (за винятком Закарпаття) хоч і на короткий термін і без міжнародно-правової санкції (остання була справою повоєнного переділу кордонів за рішенням країн-переможниць) опинилися під владою та адмініструванням однієї держави – Російської імперії.

У 1914-1918 рр. воюючі сторони практикували створення з підданих держав-антагоністів військових загонів та легіонів на добровільній основі. На відміну від полонених чехів і поляків, організація подібних збройних формувань із українців різної політичної орієнтації залишилося на стадії проектування.

Вперше про можливість використання українців русофільської орієнтації – підданих Австро-Угорщини – на боці Російської імперії опосередковано йшлося ще від самого початку війни в маніфесті верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 5 (18) серпня 1914 р. Однак конкретних механізмів залучення населення до військових дій у тексті документа не містилося. Спроби у 1915-1917 рр. формування з біженців та військовополонених галичан-українців русофільської орієнтації добровольчих підрозділів, що діяли б спільно з російськими військами, не були доведені до стадії практичного втілення. Однією з причин зволікання з практичною реалізацією проектів створення «карпато-руських» частин, вочевидь, були побоювання вищого командування російської армії щодо проникнення українофільства у військово-середовище [21].

Формування ж Німеччиною двох полків – Сірожупанного та Синьожупанного з військовополонених-українців – було реалізовано вже після укладання Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу.

Водночас Велика війна поклала початок формуванню українських національних військових частин у складі армій воюючих країн: легіону українських січових стрільців (УСС) в Австро-Угорщині вже у 1915 р. та українізованих військових з'єднань російської армії значно пізніше – влітку-восени 1917 р., у складі яких кувалися кадри майбутнього українського війська часів національно-визвольних змагань.

Перша світова війна відкрила у ХХ ст. «скриньку Пандори» нових жахів і страшних випробувань для населення країн, які перебували у стані війни. Особливо болючим був цей рахунок на українських землях. До традиційних для будь-якої війни розорення і спустошення, інфляції та зростання цін, падіння виробництва споживчих товарів і зниження рівня життя населення додалися превентивні арешти та інтернування запідозрених у неблагонадійності:

русофілів та їм співчуваючих – до таборів на заході Австрії; українофілів – в адміністративне заслання до внутрішніх губерній Російської імперії. Зокрема тільки через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан [22, с. 247].

Небачених раніше масштабів набула практика санкціонованого взяття заручників і масових примусових виселень цивільного населення під час відступу та з фронтової смуги, особливо чоловіків призовного віку. Подекуди такі виселення докорінно змінили пропорції етнічного складу населення окремих українських етнічних земель, як це трапилося, наприклад, на користь поляків на Холмщині та Підляшші.

Одну з найгостріших гуманітарних проблем, зумовлених Першою світовою війною, становило біженство. Військові дії, репресії окупаційних влад змусили сотні тисяч людей покинути рідні домівки й добровільно чи примусово переселитись у більш віддалені від театру війни регіони. Все це сприяло спалахам епідемічних хвороб, нестачі медикаментів, якісної питної води, чистого одягу, засобів гігієни тощо. Потребували біженці та виселенці й хоч якогось облаштування в місцях свого нового перебування [14; 15; 23; 24].

Неспроможність урядів країн – учасниць конфлікту впоратися зі складним комплексом соціальних проблем і належно організувати допомогу армії та цивільному населенню викликала значне зростання громадської активності. Масово створювались організації з допомоги біженцям, пораненим воїнам, сім'ям фронтовиків тощо. У Російській імперії найбільш масштабну діяльність розгорнули Всеросійський союз міст, Всеросійський земський союз та Товариство Червоного Хреста.

Суттєву підтримку біженцям надавали українські національні добродійні організації, першою з яких було Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій. Його активними учасниками були представники української інтелігенції та студентської молоді. Восени 1915 р. товариство налічувало близько 300 членів і мало відділення в Одесі, Чернігові та Черкасах [25, с. 557-558].

Війна й політика не обійшли стороною й духовну сферу життя суспільства. Питання віри та конфесій штучно загострювались урядами воюючих держав. Значні випробування впали на плечі греко-католицьких служителів культу та віруючих. Протестантські громади також мали шукати порозуміння з урядами аби уникнути переслідувань. Зазнало страждань і православне населення окремих територій.

До початку Першої світової війни жоден попередній збройний конфлікт не мав такого впливу і на економіку держав, що воювали. Чи не вперше у світовій історії вона була настільки відчутною для макроекономічних показників розвитку країн. Масштаби війни та її матеріальні потреби призвели до необхідності розширення військової промисловості, переведення підприємств цивільного характеру на виробництво військової продукції. Військові заводи отримували значні прибутки, що обумовлювало добровільне бажання їх

власників змінити спеціалізацію. Попри досить швидке переоснащення підприємств цивільних галузей на військове виробництво (від 2-3 місяців до 1-2,5 років) потреби фронту не задовольнялися. Розрив між запитами на предмети озброєння (зокрема, боєприпаси) і слабким їх постачанням став однією із причин переходу діючих армій до позиційної війни.

Незважаючи на те, що в умовах світового збройного протистояння більшість держав намагалися створити механізм розгалуженого економічного регулювання й тим самим контролювати транспорт і промисловість, торгівлю й банки, економічного спаду уникнути не вдалося. Постраждали, насамперед, міжнародна та внутрішня торгівля, сільське господарство, галузі промисловості, які спеціалізувалися на виготовленні товарів народного вжитку. Зростання цін та інфляційних процесів не вдалося уникнути жодній із країн.

У складній ситуації опинилися українські етнічні землі. Мобілізація до війська мільйонів чоловіків із цих територій (щонайменше 500 тис. з них загинули): Російської імперії (від 3,5 до 4,5 млн.) та Австро-Угорщини (не менше 300 тис.) призвела до суттєвих демографічних змін у структурі трудових ресурсів, значно збільшивши серед працюючих частку жінок і підлітків, що змушені були замінити призваних на фронт чоловіків.

Різде зменшення кількості працездатного чоловічого населення згубно позначилося на економічних показниках. У 1917 р. у власних господарствах залишилося тільки 39% працездатних чоловіків. На 1916 р. посівні площі в українських губерніях порівняно з довоєнним періодом скоротилися на 1,9 млн. десятин, а валовий збір зернової продукції – на 200 млн. пудів [22, с. 194].

Особливо відчутно воєнні події вдарили по малозабезпечених верствах українського села. Масові реквізиції коней і волів унеможлилювали обробку землі, призводили до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, що спричиняло зростання цін на неї, а звідси – повсюдно загострювалась продовольча проблема.

Швидкими темпами відбувалася майнова диференціація на селі. Соціальне розшарування, особливо зубожіння, прискорило зменшення чисельності селян, їх міграцію до міст, пролетаризацію та люмпенізацію. Відповідно змінювалася й суспільна психологія цієї категорії населення, яка порвала з сільськими традиціями, але набути суто пролетарських рис не могла ще протягом тривалого часу. Відчутною стала маргіналізація суспільства, втрата значною його частиною традиційних цінностей, величезною – проблема впливу війни на дитячу й підліткову психіку, моральний і фізичний стрес перенесений жіноцтвом.

Суперечливою була ситуація й у промисловості українських губерній Росії. З одного боку збільшилася частка підприємств, які виконували державні військові замовлення, що дозволило їм значно наростити обсяги продукції. А з іншого – таке становище згубно позначилося на інших галузях господарства,

зокрема легкій і харчовій промисловості. Деформації в індустрії, дефіцит трудових ресурсів, викликані умовами війни, призвели до закриття багатьох фабрик і заводів, орієнтованих на виробництво предметів і товарів повсякденного користування.

Нагромадження соціальних проблем, тривале порушення традиційного життєвого ладу спричинили зростання серед населення невдоволення урядом Російської імперії. З серпня 1914 р. до вересня 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 р. до вересня 1916 р. – 225 страйків, у яких взяли участь 210 тис. робітників. З серпня 1914 р. до грудня 1916 р. в Україні також відбулося понад 160 селянських виступів [22, с. 135].

Загальне погіршення матеріального становища працюючих, підвищення цін на товари та послуги, низький рівень заробітної плати, перебої з постачанням міст, відсутність будь-яких соціальних гарантій – ці та інші явища стали безпосереднім наслідком воєнних дій. Це був, так би мовити, зовнішній відчутний прояв війни та її безпосередній вплив на українське суспільство.

Проте для різних етнічних українських територій цей вплив був неоднаковим. Найбільше постраждало українське населення Австро-Угорщини, оскільки внаслідок безперервних військових дій економіка західноукраїнських земель була практично повністю зруйнована. Переважно товарно-аграрний характер економіки більшої ж частини українських земель у складі Російської імперії, на тлі прогресуючої продовольчої кризи та зростання дорожнечі у воюючих європейських країнах, значно послабив дію згаданих вище факторів на населення цих територій, перетворивши їх на своєрідну оазу відносного продовольчого благополуччя чи не до самого кінця Великої війни. Головне багатство української землі – хліб – став найважливішим «золотим» активом особливо наприкінці війни та став основою міжнародно-правових договорів УНР із країнами Четверного союзу.

Перша світова війна з її величезними жертвами, сотнями тисяч інвалідів, біженців і примусових переселенців, продовольчою кризою, неефективністю урядів та влади взагалі – стала потужним каталізатором соціальних і національних революцій. А некерований стрімкий крах, починаючи з літа 1917 р., через самочинну демобілізацію величезної російської армії призвів до фактичного всезагального озброєння, за якого «людина з рушницею» перетворилася на творця своєї долі, що особливо далось взнаки у роки визвольних змагань у формі анархії, отаманщини та «війни всіх проти всіх».

Світове протистояння 1914-1918 рр. активізувало процес формування української модерної нації, яка з об'єкта міжнародної політики перетворилася на її безпосередній суб'єкт. Відтоді «українське питання» вийшло на рівень одного з визначальних чинників в європейській політиці, з яким не можна було не рахуватися. Здолавши вузькі межі етнографічного культурництва й

українофільства, суспільно-політична думка надала «українському питанню» статусу політичної проблеми європейського рівня.

Державницькі програмні положення були окреслені в документах багатьох українських партій, та найбільш адаптованим до викликів часу виявився політикум соціалістичного спрямування. Наприклад, у програмі УСДРП, яку репрезентували С. Петлюра, В. Винниченко, М. Порш, Л. Юркевич, ще в 1905 р. задекларовано тезу про право націй на самовизначення та вміщено вимогу автономії України.

Саме зусиллями головним чином діячів національно-демократичного й соціалістичного спектра «українське питання» було переведене в практичну площину державотворення. У різний час у цьому процесі, поряд з С. Петлюрою і В. Винниченком, узяли участь представники ліберально-демократичного (М. Грушевський) і консервативного (В. Липинський) таборів. Щоправда, конфлікт політичних еліт за вирішальної ролі зовнішнього втручання, що аж ніяк не можна залишати поза увагою, не дозволив закріпити й зробити безповоротними здобутки Української революції.

Український консерватизм, як структурований політичний напрям, набув оформлення саме в повоєнний, революційний період завдяки працям і громадській діяльності В. Липинського. На відміну від російського консерватизму, оберненого в минуле в його одіозних виявах, українська консервативна ідея мала на меті відродити в майбутній державі національну за змістом монархічно-гетьманську форму правління, що поєднала би імперативи легітимізму, верховенства закону й правопорядку з історичною традицією, генетично іманентною українській національній свідомості.

Перша світова війна разом з Українською революцією дали новий імпульс розвитку національної ідеї. Теоретичні напрацювання М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Вассіяна, В. Мартинця, М. Сціборського та інших ідеологів значно радикалізували національно-визвольний рух у подальшому його розвитку.

Попри те, що українці Австро-Угорщини та Російської імперії опинилися по різні боки лінії фронту, Перша світова війна знищила штучні кордони, які розділяли український народ, і дала поштовх суспільним соборницьким тенденціям. У «Платформі» Союзу визволення України, створеного наддніпрянськими емігрантами в Галичині як «безпартійної політичної організації російських українців на час війни для пропаганди ідеї самостійної України» (серпень 1914 р.), наголошувалося: «Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головно о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть zostаватися німими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність» [26, с. 58-60].

Українські самостійницькі сили (особливо впливові в галицьких й емігрантських політичних колах) пов'язували долю майбутньої української держави зі сприятливими зовнішніми чинниками. У Д. Донцова про це написано так: «Почутте єдності, що творить ті «величини без ваги», від яких залежить успіх з'єднавчих змагань народа, має на Вкраїні не лише пасивний, зберігаючий єдність нації, але також активний характер, що зміцнює націю в її визвольних змаганнях... Як комета, з'являється правильно «українське питання» на політичному небі Європи кожного разу, коли для Росії наближається критичний мент. Нині воно міцно зв'язане з долею Австро-Угорщини і Німеччини, до перемоги яких ми, російськи українці, й наші брати в Австро-Угорщині, прив'язуємо нашу будучність. Коли ж Росія буде побита, обидві середньо-європейські імперії будуть змушені розв'язати нарешті українське питання» [27, с. 99].

Велика війна 1914-1918 рр. стала придатним ґрунтом, на якому мрії про Українську державу доволі вузької радикальної частини українофільських еліт по обидва боки російсько-австрійського кордону доросли за сприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних обставин до порядку денного практичної політики.

Українці, вступивши в Першу світову війну у складі Російської імперії та Австро-Угорщини, завершували її вже за зовсім іншої геополітичної реальності. Колишня підросійська Україна – як незалежна держава у союзницьких зносинах з колишнім ворогом – країнами Четверного союзу, після Брестського мирного договору 27 січня (9 лютого) 1918 р. вже не як країна-учасник війни, а як півавстрійська територія – перебувала у повній готовності до реалізації українського державницького проекту в передчутті неминучої дезінтеграції монархії Габсбургів. Варто зазначити, що жодна з двох ворогуючих держав, до складу яких перед початком Великої війни входили українські землі, за наслідками війни не опинилася серед країн-переможниць, що значно полегшувало практичну реалізацію завдання національно-державного будівництва українського народу, до рук якого раптом потрапили ключі від його власної долі. Українці збагатилися досвідом існування Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української гетьманської держави, Української Народної Республіки часів Директорії, Західно-Української Народної Республіки.

Список використаних джерел та літератури

1. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: Історичні нариси. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – 784 с.
2. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Попик. – К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 235 с.
3. Заполовський В.М. Буковина у останній війні Австро-Угорщини. 1914–1918: Моногр. / В.М. Заполовський; Наук.-дослід. Центр буковинознавства при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – 242 с.

4. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2005. – Вип. 9. – 332 с.
5. Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2014. – Вип. 23. – 318 с.
6. Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – 160 с.
7. Україна: хроніка XX століття. Роки 1911–1916: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 147 с.
8. Реєнт О.П. Перша світова війна і Україна: Моногр. / О.П. Реєнт, О.В. Сердюк; України. Ін-т історії України НАН. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.
9. Реєнт О.П. Україна у Першій світовій війні (1914–1917) / О.П. Реєнт // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 64-96.
10. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2015. – 800 с.
11. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни: Моногр. / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 448 с.
12. Зорик В.А. Політичні партії України та Росії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): Моногр. / В.А. Зорик, А.С. Зорик. – Харків: ХДУХТ, 2011. – 216 с.
13. Кураєв О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914–1918): Моногр. / О.О. Кураєв. – К., 2006. – 274 с.
14. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): Моногр. / Л.М. Жванко. – Харків: Віровець: Апостроф, 2012. – 567 с.
15. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.): Моногр. / Л.М. Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків, 2010. – 359 с.
16. Реєнт О.П. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії / О.П. Реєнт, Б.М. Янишин // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 4-21.
17. Науменко К.Є. Галицька битва 1914 / К.Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 27.
18. Науменко К.Є. Горлицька битва 1915 / К.Є. Науменко // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 166.
19. Волковинський В.М. Бойові дії / В.М. Волковинський // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – С. 140-159.
20. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий та ін. – К.: Політ. думка, 1996. – 434 с.
21. Любченко В.Б. Спроби формування в роки Першої світової та Громадянської воєн добровольчих військових частин з галичан-українців русофільської орієнтації (1914-1920) / В.Б. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 123-129.
22. Реєнт О.П. Перечитуючи написане / О.П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 255 с.
23. Лазанська Т.І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 84-110.

24. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни / Т.І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Редкол.: О.П. Реєнт (голова) та ін. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 196-240.
25. Донік О.М. Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню / О.М. Донік // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2013. – С. 536-562.
26. Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939) / Ін-т змісту і методів навчання; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Упоряд.: А.Г. Слюсаренко та ін. – К., 1997. – 447 с.
27. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – Вінниця: Просвіта, 1917.

Реєнт А.П. Первая мировая война и её последствия для Украины.

В статье рассмотрена Первая мировая война с точки зрения глобального катаклизма, который, по сути, определил дальнейшее развитие человеческой цивилизации не только в XX, но и в начале XXI века. Отмечено, что трагизм войны особенно проявился в тотальном характере, который она приобрела, и стремительном падении ценности человеческой жизни. По своим универсальным масштабам и демографическим потерям она значительно превзошла всё, что происходило до неё в ходе крупнейших международных военных конфликтов в истории человечества. Показано влияние мирового противостояния 1914-1918 гг. на украинские этнические земли. Разделённые между Российской империей и Австро-Венгрией, будучи объектом геополитических посягательств враждующих сторон, они на четыре года стали театром ожесточённых боевых действий, а их население – оказалось по разные стороны от линии фронта. Значительное внимание уделено освещению главных «украинских аспектов» войны в политической, идеологической, военной, экономической и социальной плоскостях. Указаны как негативные, так и позитивные последствия Первой мировой войны для формирования современной нации и становления государственности.

Ключевые слова: Первая мировая война, Великая война, глобальный конфликт, гуманитарная катастрофа, политика, Украина.

Reyent O. The World War First and its Consequences for Ukraine.

In the article, the World War First is examined from the perspective of a global cataclysm that essentially determined the further development of human civilization not only in the twentieth, but also in the early twenty-first century. It is indicated that the tragedy of war especially manifested in the total character, which it has acquired, and the rapid fall in the value of human life. In its universal scope and demographic losses, this war greatly surpassed everything that happened thereto during the largest international military conflicts in human history. The influence of the global confrontation 1914-1918 on the Ukrainian ethnic land is shown. Being divided between the Russian Empire and Austria-Hungary they have been the object of geopolitical encroachments of the warring parties and for four years became the theater of fierce fighting, and their population found itself on opposite sides of the front line. Considerable attention is paid to elucidating the main «Ukrainian aspects» of the war in the political, ideological, military, economic and social planes. It is shown both negative and positive consequences of the World War First for the formation of modern nation and the establishment of statehood.

Keywords: World War First, the Great War, a global conflict, humanitarian catastrophe, politics, Ukraine.